

Diyanet

İLMİ DERGİ

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı

Üç Ayda Bir Yayınlanır

Cilt: 43 • Sayı: 1 • Ocak - Şubat - Mart 2007

FILOZOFLAR REİSİ: İBN RÜŞD*

Yaz. Dr. Muhammed Atıf Irâkî

Çev. Metin YASA**

Dursun Ali TÜRKMEN***

İBN RÜŞD VE FELSEFESİ

Endülüslü filozof Ebu'l Velid İbn Rüşd'ün İslâm filozoflarının tartışmasız en büyüğü olduğunu söylersek her halde abartmış olmayız. Onun filozoflar içinde akla ve akli yönetime en çok vurgu yapan biri olduğunu düşündüğümüz için böyle söylüyoruz. Öte yandan, görüşlerinin derinliği ve bu görüşlerin Latin Averroizm'i¹ olarak bilinen doktrin sınırları içinde Batılı filozoflara etkisini dikkate aldığımızı da söylememiz gerekir.

Filozofumuz İbn Rüşd, İslâm Dünyası'nda filozoflar filozofu olarak kabul edilir; nerede bir felsefe kavramı anılsa, orada İbn Rüşd de anılır; nerede bir rasyonel doktrinden söz edilse, orada hemen akla bu filozofun ismi ve felsefesi gelir. Bu nedenle, İbn Rüşd'ün görüşlerinin yansıtılması için çok sayıda konferans düzenlenmiş olması garip karşılanmamalıdır. Bunlar arasında, Batı Avrupa'da ve daha sonra filozof İbn Rüşd'ün ölümünün üzerinden sekiz asır geçmesi münasebetiyle, Cezayir'de düzenlenen konferanslar sayılabilir. Bu son konferansın konuları iki cilt halinde yayınlanmıştır. Araştırmalar, İbn Rüşd'ün felsefesinin ve düşüncelerinin çok sayıda farklı yönünü konu edinmiştir. Diğer yandan, rahip Georges Anawati², İbn Rüşd'ün eserlerinden oluşan, hacimli bir cild eser çıkarmıştır. Bu eser, İbn Rüşd'ün el yazması ve basılı eserlerini içermek-

* Bu çeviri, el-Faysal: Mecelle Sakafıyye Şehriye isimli derginin, s. 94, y. 8, Ocak 1985 nüshasında yayınlanan ve ss. 73-79'da yer alan 'İbn Rüşd: Amid el-Felasife' isimli makaleden yapılmıştır. Makale, Türkçe'ye aktarılırken, bir yandan olabildiğince metne sadık kalınmış, öte yandan makalede geçen kişilerin ölüm tarihleri ve gerekli görülen yerlere tarafımızdan dipnotlar eklenmiştir. (Çevirenlerin Notu)

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

*** Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

- 1 İbn Rüşd'ün etkisiyle Hıristiyan dünyasında yayılan ve temeli Aristo'nun görüşlerine dayanan akım. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara, 2003, s. 193).
- 2 (1905-1994) yılları arasında yaşamış, İslâm'ın Batı'da tanınmasına katkı sağlamış bir rahiptir. Anawati, aynı zamanda, Kahire'deki Dominican Institute for Oriental Studies (IDEO)'in kurucularından biridir. (<http://www.kaad.de/english/anawati.htm/> (Erişim: 28.04.2006))

tedir. Anılan hacimli çalışma, İbn Rüşd felsefesi üzerinde çalışanlara yardımcı kaynak eser olmuştur.

Endülüs'lü filozofun felsefesini çözümlenmeye girişmeden önce, düşünce hayatını ve önem verdiği alanları özet olarak ortaya koymak istiyoruz.

Hayatı

İbn Rüşd, 520h/1126m. yılında Endülüs'te doğdu; Fıkıh alanında Maliki Mezhebi üzerine derinleşti. Zira, Endülüs'te yaygın olan mezheb, Maliki Mezhebi'ydi. İbn Rüşd, bizlere, Fıkıh alanına ilişkin irili ufaklı çok sayıda kitap bırakmıştır; bu kitapların tartışmasız en önemlisi *Bidayet el-Müctehid ve Nihayet el Muktesid*'dir. Pek çok tarihçinin de işaret ettiği gibi, Fıkıh'a ilişkin araştırmaları da dahil, İbn Rüşd'de rasyonel düşünce egemendir.

İbn Rüşd, Endülüs'ün değişik şehirlerinde kadılık görevini üstlenmiş, hatta Endülüs'te en üst makam olarak kabul edilen, 'Başkadılık' makamına yükselmiştir.

İbn Rüşd, Fıkıh'a ilişkin çalışmalarında gösterdiği derinliği Kelam'a ilişkin çalışmalarında da fazlasıyla göstermiştir. Kelam'a ilişkin çalışmaları ona, genelde Kelam bilginlerinin özelde ise Eş'ariler'in düştükleri yanlışları bilme başarısı kazandırmıştır. Bu cümleden olarak o, 'İslâm filozofları arasında filozofumuz İbn Rüşd kadar Kelamcılarının görüşlerini eleştiren bir başka filozof yoktur' dedirtecek derecede, Kelamcılara amansız eleştiri yöneltmiştir.

İbn Rüşd, sadece Fıkıh'a ve Kelam'a ilişkin araştırmasıyla sınırlı kalmamış, aksine, kendinden önceki eski Yunan filozoflarının ve özellikle Aristo (M.Ö. 384-322)'nin, Doğu İslâm Dünyası'nda tanınan Farabi (339h./950m.) ve İbn Sina (428h./1037m.), Batı İslâm Dünyası'nda ise İbn Bacce (533h./1138m.) ve İbn Tufeyl (581h./1185m.) gibi İslâm filozoflarının görüşlerini araştırmaya da önem vermiştir. Bize ulaşan eserlerinde, İbn Rüşd'ün, anılan filozofların görüş ve doktrinlerine derinlemesine hakim olduğunu sıklıkla görebiliriz.

Tıbbı Verdiği Önem

İbn Rüşd'ün -biraz sonra göreceğimiz gibi- tıp alanına ve Aristo'nun eserlerini şerh etmeye de önem verdiğine tanık olmaktadır. Bu cümleden olarak İbn Rüşd, hayatı boyunca yaptığı uzun çalışmalar sonucu farklı alanların bilgisini kendisinde toplamış, babasının öldüğü ve evlendiği gece dışında, araştırma ve okumalarına ara vermemiştir.

İbn Rüşd -biraz önce işaret ettiğimiz gibi- tıp alanına önem vermiştir. Onun tıp alanındaki ününün İbn Sina'nın ilgili alandaki ününe ulaşamadığı doğrudur. Ancak İbn Rüşd, kendi döneminde, tıp alanına da önem vermiş ve bu alana ilişkin bize bir dizi araştırma bırakmıştır; bunların en önemlisi de değerli eseri *el-Külliyat*'tır.

Doğal olarak, pek çok İslam filozofu, tıp alanına önem vermiştir. Çünkü felsefe, bütün disiplinleri kendinde topluyordu. Ancak günümüzde böyle değil; çünkü tıp, artık felsefeden bağımsız bir disiplin haline gelmiştir.

İbn Rüşd'ün *el-Külliyat* isimli eserinde tıpla ilgili bir çok alan çalışması görmekteyiz. Bunlar arasında, tıp disiplininin konusunu sınırlama, tıp ile doğa bilimi ve insan bedenindeki hareketin kaynağı arasındaki ilişki, bedeni etkisine alan hastalıkların teşhisi ve ilgili hastalıklardan kurtulma ve tedavi usulü/ilaçlar sayılabilir.

Tıba ilişkin iki kuram biliyorduk: i. Hayatın kaynağı ve kalbe yönelik harekete ilişkin kuram; ii. Dimağa ilişkin kuram. İbn Rüşd, Aristo'ya tabi olarak ilk kuramı benimser; Hekim Calinos (M. Ö. 131-201)'un söylediği ikinci kuramı reddeder.

İbn Rüşd'ün, tıp alanına verdiği önem konusunda söylenen şey, Aristo'nun eserlerini şerh etme konusuna verdiği önem için de söylenir. Zira, İbn Rüşd, Batı'da filozof olarak tanındığı gibi, Aristo şarihi olarak da tanınmaktadır.

İbn Rüşd'ün Yaptığı Şerhler

İbn Rüşd, Aristo'ya yönelik üç tür şerh yapmıştır: Büyük Şerh, Orta Şerh, özetler olan Küçük Şerh.

İbn Rüşd, Büyük Şerh'te, Aristo'nun kitabındaki her paragrafı ele alır, onu ayrıntılı bir biçimde açıklar, şerh eder ve Aristo'nun sözü ile şerhi ve açıklamasını birbirinden ayırır. Anılan Büyük Şerh, İbn Rüşd'e özgüdür; başka bir deyişle, İbn Rüşd'den önceki filozoflarda bu tür bir çalışma yoktur. Filozofumuz, Büyük Şerh ve ona attığı önem nedeniyle, Batı'da 'eş-Şarih' ismi ile tanınır.

Orta Şerh'e gelince: İbn Rüşd önce Aristo'ya ait metni oluşturan paragrafın başını alır, sonra kendisine ve filozofu Aristo'ya ait olan arasında bir ayırma gitmeksizin, paragrafın geri kalan kısmını açıklar.

Şerhlerden üçüncü tür olan *Özet*'e gelince: İbn Rüşd, kendi özel ismini kullanır; ismini zaman zaman anar, zaman zaman da anmaz.

İbn Rüşd'ün Aristo'dan oldukça etkilendiğine işaret etmemiz yerinde olacaktır. Zira o, Aristo'ya hayran olduğunu, yazdığı pek çok eserde ve yaptığı şerhlerde gizlemez; söz gelimi, Aristo'nun *Fizik* kitabına ilişkin yazdığı şerhin Önsöz'ünde şöyle der: "Bu kitabın yazarı -Aristo- insanların en akıllısıdır. O; mantık, fizik ve metafizik disiplinlere ilişkin eser yazmış ve onları olgunlaştırmıştır. Böyle söylememin nedenine gelince: Anılan disiplinlere ilişkin Aristo gelmeden önce yazılan tüm kitaplar, hakkında konuşulmaya bile değmez."

İbn Rüşd, düşünce hayatında, yaptığı şerhlere gösterdiği önemi, Fıkıh, Kelam, Felsefe ve Tıp disiplinlerine de göstermiş, aynı önemi İbn Sina ve Gazali (505h./1111m.)'ye yaptığı reddiyelerde de ortaya koymuştur. Bu cümleden olarak, onun ulaştığı pek çok düşünce, Doğu filozofu İbn Sina'nın ulaştığı düşüncelerle çatışır. İbn Rüşd, aynı zamanda, gerçekte bir filozof olarak değil de Eş'ari kelamcısı ve bir sufi olarak kabul edilen Gazali'ye de reddiye yazmaya önem vermiştir. Her ne kadar İbn Rüşd, Eş'ariler'in ve sufilerin görüşlerine amansız bir düşman olarak kabul edilse de, zaten onun Gazali'ye reddiye yazması/cevap vermesi beklenen bir şeydi. Zira Gazali, *Tehafüt el-Felasife*³ isimli eserinde, bir dizi sorun konusunda filozofları tekfire yöneldi.⁴ Buna karşılık İbn Rüşd, Gazali'yi reddetmek ve Gazali'nin içine düştüğü ve üzerinde çokça durduğu yanlışları aydınlatmak için, *Tehafüt et- Tehafüt*⁵ isimli eseri yazdı.

Şu ana kadar söylediklerimiz, Endülüs'lü filozof İbn Rüşd'ün düşünce hayatından bir kesittir. Felsefesinin çözüm ve sunumuna geçmeden önce, İbn Rüşd'ün başına gelen ve Endülüs'ün bir şehri olan Kurtuba'dan bir süre uzaklaştırılıp sürgün edilmesine neden olan bir felakete kısaca değinmek istiyoruz. Her halükârda, İbn Rüşd'ün başına gelen, diğer düşünür ve filozofların başına gelenlerden daha hafif sayılır. Nitekim, Sokrates (M.Ö. 470-399) idam edildi, Sühreverdi (563h./1168m.) öldürüldü, Hallac (309h./921m.) da idam edildi ve daha niceleri...

3 İlgili eser, önce, Bekir Karlığa tarafından Türkçe'ye aktarılmış ve *Filozofların Tutarsızlığı* adı altında, 1981 yılında Çağrı Yayınları; daha sonra, Bekir Sadak tarafından, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehafüt el-Felasife* adıyla yeniden çevrilmiş ve 2002 yılında Ahsen Yayınları arasında çıkmıştır.

4 İbn Rüşd, Gazali'nin filozofları tekfire yöneldiği konuları üç noktada özetler: i. Evrenin öncesiz oluşu, ii. Tanrı'nın ilminin sonsuzluğu, iii. Yeniden diriliş inancı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s. 120vd.

5 İbn Rüşd'ün anılan eseri *Tutarsızlığın Tutarsızlığı* adı altında Kemal Işık ve Mehmet Dağ tarafından Türkçe'ye aktarılmış olup, 1986 yılında, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları arasında çıkmıştır.

İbn Rüşd'ün Talihsizliği

Tekrar konumuz olan İbn Rüşd'e dönecek olursak, bir takım bibliyografik eserlerin bize bildirdiğine göre, İbn Rüşd, yaşadığı yer olan Kurtuba'dan sürgün edilme talihsizliği yaşamış ve sürgün sonrası, Halife'nin, bundan böyle, gece gündüz vakitleri, namazda kıbleye dönme gibi konularda bilgi veren Astronomi, Matematik ve Tıp kitaplarının korunması, buna karşılık tüm felsefe kitaplarının yakılması ve Felsefe ve Mantık'la meşgul olmanın yasaklanmasına ilişkin fermanı çıkmıştır.

İlgili talihsizlik bazı şiirlere de konu olmuştur:

İbn Rüşd kesin olarak bildi ki şu an / Güzide düşüncelerine kenetlendi insan

Ey kendine haksızlık eden! Düşün / Var mı öylesi bugün, etrafında toplanılan

İbn Rüşd'ün başına gelen talihsizlik ve ona iten nedenlere ilişkin görüşler farklı farklıdır. Bu konuya ayrıntılı olarak girmek istemiyoruz. İbn Rüşd'ü böyle bir talihsizliğe iten temel nedenin –anlayabildiğimiz kadarıyla- mantık ve felsefeyle meşgul olmaya verdiği önem olduğunu söylemekle yetiniyoruz. Nitekim, araştırmamızda dile getirdiğimiz üzere, zaten o dönemde, Endülüs şehirlerinde Felsefe ve Mantık'la meşgul olmanın haram oluşu yönünde görüşler vardı; dahası, Halife, İbn Rüşd'ün sürgüne gönderilmesi fermanını verdikten sonra, felsefe ve mantık kitaplarının yakılmasını emretmişti.

Sanıyoruz ki, buraya kadar, filozofumuz İbn Rüşd'ün hayatının düşünsel yönünü açıkladık. Zira, onun düşünsel yönünü bilmek, felsefe alanındaki görüşlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Artık –bu makalenin sınırları içinde- İbn Rüşd'ün epistemoloji, ontoloji, insan ve teoloji konularına ilişkin bir çok görüşünü ele alabiliriz.

Epistemoloji Görüşü

İbn Rüşd, epistemolojiye ilişkin araştırmasında, Aristo'dan büyük ölçüde etkilenmiştir. O, insanda varolan konuşma yetisinin, örneğin 'duyu' gibi diğer yetilerden farklı olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Bu esasa göre, İbn Rüşd, rasyonalist bir filozof olarak kabul edilir. Çünkü, o, felsefe tarihinde sensualist ve materyalist filozoflar gibi, duyu ile yetinmemiş, aksine duyuları akla götüren bir araç olarak kullanmak suretiyle, duyu ile algılananı (mahsus) aşarak, akıl ile düşünülene (ma'kul) yükselmiştir. Bu anlayışını, İbn Rüşd'ün, Aristo'nun *Kitab en-Nefs* ve *Kitab ma Ba'd et-Tabia* isimli eserleri-

ne ilişkin yaptığı *Özet Şerhler*'de ve *Tehafüt et-Tehafüt* gibi değişik kitaplarında görebiliriz.

İbn Rüşd, duyulandan düşünülene yükseldiğinde, bu yükselişe bağlı olarak, tikelden tümele de yükselmiş olmaktadır. Zira, tikeller duyulanla ilgilidir, zihinsel soyutlama yoluyla ulaştığımız tümellere gelince, onlar düşünülenle ilgilidir.

İbn Rüşd, epistemolojiye ilişkin yaptığı çalışmasıyla, kuramsal (nazari) akıl ile eylemsel (ameli) akıl arasında bir ayırım yapar. Diğer yandan, yine filozofumuz İbn Rüşd'ün, duyum, hayal, iç duyum, deneyim ve düşünme vb. ele alıp işlediği ve çözümlendiği konularda da diğerlerinden ayrıldığını görebiliriz.

İbn Rüşd'ün, sufi yol ya da yönelişi yadsıdığına işaret etmemiz uygun olacaktır. Zira, o, epistemolojiye ilişkin araştırmasında kalbe, zevke ve vicdana dayanan bu yolun, sufi yolun hatalarını gün ışığına çıkarmıştır.⁶ Sufiler, ne zaman ittihad ve hulülden bahsetseler ve bunun en üst mutluluğu temsil ettiğini düşünseler, bu durum –İbn Rüşd'ün de ön gördüğü gibi- onların bir hatası sayılır. Çünkü mutluluk, ancak bilgide, başka bir deyişle, duyulandan düşünülene yükselişte somutlaşır. İşte bu, kuramsal yöndür. Sufilerin dile getirdiği, 'zühd'ü ve 'terk'i temel aldığı için eylemsel yön olarak kabul edilen yön değildir.

İbn Rüşd'ün akli kuramsal yönü mutluluğa ileten yön olarak üstün görmesi, onun açısından, belki de, bir grup Yunan filozofunun felsefeyi tanımlamasından ve amacını açıklamasından kaynaklanan bir etkilenme olarak kabul edilir. Çünkü onlara göre, felsefe, insan gücü oranında Tanrı'ya benzemektir.

Epistemolojiye ilişkin İbn Rüşd'de gördüğümüz şey, özetle, şudur: Duyulandan düşünülene yükselmek, tikelden tümele çıkmak, sufi 'ittisal' yöntemini eleştirmek ve 'ittisal'e ve 'en üst mutluluk'a ileten bir yön olarak kuramsal yönü desteklemektir.

Ontoloji Görüşü

Epistemolojiden ontolojiye geçtiğimizde, İbn Rüşd'ün, temelde metafizik alan olarak kabul edilen ontolojiye ilişkin çalışmalara önem verdiğini görmekteyiz. İbn Rüşd'ün, metafizik alan olan ontolojiye ilişkin çalışmalarında karşılaştığı en belirgin

6 Söz gelimi bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 213.

sorunun, alemin öncesizliği sorunu olduğunu ifade edebiliriz. İbn Rüşd'ün böyle bir sorun ile karşılaşması doğaldır; çünkü, İslâm filozoflarının alemin öncesiz olduğunu söylemesi, Gazali'nin filozofları tekfire yöneldiği konulardan biriydi. Doğrusu, filozoflar arasındaki söz düellosu, bir yandan alemin önceliliğine, diğer yandan alemin öncesizliğine ilişkin bağlamda çoğalmış ve kategorize olmuştur.

Gazali dahil, Kelamcılarının geneli, alemin önceli olduğunu, başka bir deyişle, Tanrı'nın alemi yoktan yarattığını ve kendisiyle birlikte bir ilk maddenin olmadığını ileri sürer. İslâm filozofları ise –Kelami akıma tabi olan Kindi (260h./874m.)'yi ve her hâlükârda bir filozof olarak kabul edilmeyen Gazali'yi istisna edecek olursak- Tanrı'nın alemi öncesiz ilk maddeden yarattığı anlamında, alemin öncesiz olduğunu söyler.

Genel olarak İslâm filozoflarının alemin öncesiz olduğu görüşünü içlerine sindirebilmelerinin nedenine gelince⁷: Nasıl ki, Yunan filozofu Aristo, Hocası Eflatun (M.Ö. 427- 347)'un kendi döneminde alemin öncesiz olduğuna ilişkin görüşünden etkilendiyse, işte onlar da Aristo'dan etkilenmişlerdir.

Filozofumuz İbn Rüşd, alemin öncesiz oluşuna ilişkin Eş'ari kelamcılarının kanıtla- rını ayrıntılı bir biçimde ortaya koyduktan sonra⁸, alemin öncesizliği görüşünü tercih etmiştir. İşte bu noktadan bakıldığında İbn Rüşd'ün konumu Gazali'nin konumundan farklıdır.

İbn Rüşd, ontolojide yalnızca alemin öncesizliğini araştırma ile yetinmemiş, aksine, ontoloji araştırmaları çerçevesine dahil olan diğer bir takım sorunları da incelemiştir. Bu sorunlar arasında, çıkış (sudur) ya da akış (feyz) olarak bilinen, Bir'den çok olanın nasıl çıktığı sorunu sayılabilir.

Burada bir grup filozof ve düşünürün, Bir'den yalnız Bir'in çıkabileceğini, böylece on akıla ulaşıncaya kadar, o 'Bir'den de başka bir 'Bir'in çıktığını söylediklerine işaret etmemiz uygun olacaktır. Farabi, İbn Sina ve İhvan-ı Safa bu görüşü savunan filozoflar arasında sayılır. Ancak filozofumuz İbn Rüşd, onların görüşlerini acımasızca eleştirmiş, Çokluk'un Aşkın Bir'den çıkmasında bir engelin bulunmadığı görüşünü benimsemiştir. Başka bir deyişle, 'Bir'den Bir'in, yani İlk Akıl'ın çıktığını söylemede bir zorunluluk göremiyoruz.

7 Söz gelimi ayrıntılı bilgi için bkz.: İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, s. 3vd.

8 Söz gelimi bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 192 vd.

İbn Rüşd, anılan sorunu yani akış (feyz) ya da çıkış (sudur) sorununu incelemenin ötesinde, ontolojisinde göksel cisimlerin niteliklerini de incelemiş ve –Eflatun ve Aristo’dan etkilenerek- göksel cisimlerin özlerinin yersel cisimlerin özlerinden farklı olduğunu açıklamıştır. Bu durum, alemi ikiye ayırmaya uygundur: i. Ay-üstü Alem olan Ulvi Alem, ii. Oluş ve Bozuluş Alemi, başka bir deyişle Ay-Altı Alem olan Süfli Alem. Süfli Alem’e uygun olan Ulvi Alem’e uygun olmaz. Çünkü Süfli Alem’de, oluş ve bozuluşa boyun eğen dört unsur, yani toprak, su, hava ve ateş görebiliriz. Ancak Ulvi Alem söz konusu olunca, orada yer alan güneş, ay ve yıldız gibi cisimler esir maddesinden meydana gelmiştir. Esir, oluş ve bozuluşa ilişkin nedenlere boyun eğmez.

Bugün artık modern (çağdaş) bilimde doğru bir ölçüt olarak kabul edilmeyen bu görüş, içlerinde İbn Rüşd’ün de bulunduğu İslâm filozofları ile bir grup Yunan filozofunun görüşüdür. Çünkü, bugün çağdaş bilimde, her hangi bir ‘nasıl’ sorusunun yeri olmadığı gibi, Ulvi ve Süfli ayırımının da yeri yoktur.

Nedensellik Görüşü

İbn Rüşd’ün ontoloji sorununa ilişkin inceleme alanından başka bir alan sorununa geçmeden önce, onun, nedensellik, başka bir deyişle nedenlerle nedenliler arasındaki ilişki konusuna yönelik görüşüne işaret etmemiz uygun olacaktır. Çünkü, nedensellik, ontoloji alanına giren sorunlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Eş’ari görüşe tabi olan Gazali’ye göre, ateşin kendine bitişik olan cisimleri yakması zorunlu değildir. Başka bir deyişle, cisimler, ateş ile yan yana bulunmalarına rağmen, yanmayabilir. Buna karşılık İbn Rüşd, nedenlerle nedenliler arasında zorunlu ilişkilerin varlığını pekiştirme konusunda oldukça hırslıydı. Ona göre, ateşin, kendine bitişik olanı yakması zorunludur.

Varolanların özünlülük nitelikleri değişmez. Bu, İbn Rüşd’de, değişmez, zorunlu ve kesin mantığı evetleme, değişen ve olabilen mantığı ise değılleme olarak kabul edilen vazgeçilmez (iltizami) bir görüştür. Bu, pek çok filozofun önem verdiği metafizik bir alan olarak ontoloji alanındaki araştırmasına yönelik İbn Rüşd’de gördüğümüz temel bir husustur. Dahası, felsefe, çok eskilerden beri, ontoloji konusunu araştırmakla başlamıştır. İbn Rüşd’ün, alemin öncesizliği görüşünü desteklediğine, göksel mekanizm ile yersel mekanizme ilişkin konularda bir çok filozoftan ayrıldığına, akış ya da çıkış görüşünü yadsıdığına, nedenlerle nedenliler arasındaki ilişkilerin zorunlu ve değişmez olarak kabulüne inandığına tanık olmaktadır.

İnsan Görüşü

Ontolojiye ilişkin araştırmasından insana ilişkin araştırmasına geçince, İbn Rüşd'ün, bu alandaki, başka bir deyişle insan alanındaki araştırmasına önem verdiğini görmekteyiz. İbn Rüşd'ün felsefesini tam olarak çözümlediğimizde, filozofumuzun, insani alanla ilgili, iyilik-kötülük ve kaza-kader sorunu gibi en belirgin iki soruna önem verdiğini söyleyebiliriz.

İyilik-kötülük sorunu söz konusu olunca, İbn Rüşd'ün, iyiliğin kötülüğe baskın olduğu görüşünü desteklediğini görüyoruz. O, bu konuda Doğu filozofu İbn Sina'nın etkisi altındadır. Çünkü İbn Sina, bize, iyiliğin baskınlığı, kötülüğün ise azlığı temsil ettiğini açıklamıştır. Başka bir deyişle, bizler, kötülük ile doğal aleme egemen olan iyilik arasında bir karşılaştırma yapınca, kötülüğün az olduğunu görmekteyiz. İbn Rüşd, anılan sorundan söz etmiş ve onu tanrısal inayetle ilgili araştırmasına bağlamıştır. Şayet biz, Tanrı'nın doğal/olgusal olana ilişkin inayetinden söz ediyorsak, o zaman, kötülüğün değil, iyiliğin baskın olduğunu kabul etmek durumundayız. Nitekim, ateşin iyiliği kötülüğünden daha fazladır. Gerçi, ateşin bir takım kötülük ya da zararlara neden olduğunu biliyoruz, bu, kuşkusuz, ateşin doğasından kaynaklanan bir şeydir. Dolayısıyla, doğru sözün şu olduğunu söyleyemeyiz: Ateş, bu zararları doğurmayacak ölçüde soğuk olmalıydı. Zira, ateşin soğuk olarak yaratılmasına bağlı zararlar, sıcak oluşuna dayalı zararlardan daha çoktur.⁹ İbn Rüşd'ün, bir dereceye kadar İbn Sina'nın etkisinde kalarak dile getirdiği bu düşüncesi, Yeniçağ Alman filozofu Leibnitz (1716)'in kendi sistemi içinde optimistik bir inançla dile getirdiği 'olabilirlik halinde olabilenden daha güzeli yoktur' sözüne¹⁰ büyük ölçüde benzemektedir.

İyilik ve kötülük konusuna ilişkin ikinci sorun, kaza ve kader sorunudur. İbn Rüşd, bu konunun araştırılmasına da büyük önem vermiştir. İslâm filozofları içerisinde, İbn Rüşd'ün, bu sorunun araştırılması ve incelenmesine en çok önem veren filozof olduğunu söyleyebiliriz. Anılan sorun çerçevesinde dile getirilen görüşleri sunmamız halinde, insanın güç ve otoritesinin söz konusu olmadığı anlamında cebri bir görüşle karşılaşırız. Bu görüşe göre, insan, rüzgarın önündeki yaprak gibidir. Bu, cebirciliğin ya da Cehm b. Safvan (128h./746m.)'a tabi olan Cehmiyye'nin dile getirdiği görüştür.

9 İlgili konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 345.

10 İlgili ifadenin tarihsel gelişimi konusunda, söz gelimi, bkz.: Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük*, Elis Yayınları, Ankara, 2003, s. 64.

İkinci görüş, bu görüşün karşıtıdır. İlgili görüş, insanın özgür iradeye sahip olduğu hususunu benimser; dolayısıyla, ahirette sevap ve cezaya inanç, ancak insanın eylemlerinden sorumlu, başka bir deyişle özgür irade varsa, mümkün olmaktadır. Bu görüşün en güçlü temsilcilerinden biri, Mu'tezile Mezhebi'dir.

Üçüncü görüşe gelince: Bu, Cebre ilişkin söz ile insanın özgür iradesine ilişkin söz arasını uzlaştırmaya çalışan bir görüştür. Bu ise Eş'ariler'in ya da Ehl-i Sünnet'in görüşüdür.

Gerçek şu ki; Eş'arilerin iki görüşün arasını bulmaya ve uzlaştırmaya ilişkin yönelişlerini ele aldığımızda, onların bu görüşleri uzlaştırmada başarısız olduklarını, hatta görüşlerinde cebirci inanç dairesine dahil olduklarını söyleyebiliriz. İbn Rüşd, kuşkusuz, bu noktaya dikkat çekmiştir.¹¹ O, kendisinden önceki görüşleri ortaya koyarken, Eş'ariler'den, cebirciler olarak söz eder ve onların görüşlerinin cebir inancından kaynaklandığını ileri sürer.

İbn Rüşd, önce, ilgili soruna, başka bir deyişle kaza ve kader sorunu ya da cebir ve özgürlük sorununa ilişkin Kur'an ayetleri ve Nebevi hadisler sunar. İbn Rüşd, büyük bir olasılıkla İslam'ın felsefi düşüncesi kadar eski sayılan ilgili sorunu çözmeye çalışır ve bunu yaparken de, ilahi iradeye müdahale sayılmayacak şekilde, özgür iradeye inancın üstünlüğünü örneklerle ortaya koyar. O, içsel insan iradesi ile doğal yasaları birbirinden ayırır. "Ben, içsel olarak, özgür iradeye sahip olduğuma, evimden çıkıp başka bir yere gitme özgürlüğümün var olduğuna inanırım, ancak doğal yasalar, özgürlüğümün mutlak, kuşatıcı bir özgürlük olmadığını ortaya koyacak şekilde, söz konusu irade özgürlüğünü düzenleyen doğal yasalar olarak kabul edilir". Eğer, niçin Tanrı bu doğal yasaları yarattı ve bu doğal yasalar kimi açılardan özgürlüğümü sınırlayıcı olarak kabul edilmektedir, diye soracak olursak, İbn Rüşd bize şöyle cevap verir: "Doğanın kendine özgü yasalarının var olması zorunludur, bu yasalar olmadan doğa, doğa olmaz. Bizlerin güneşsiz, aysız ve dağsız bir doğa düşünmemiz mümkün değildir; bu ifade -tam tamına- her toplumun kendine özgü yasaları, âdetleri ve gelenekleri vardır, bunlar olmadan toplum olamaz, ifademize benzer".

11 İbn Rüşd'ün bu konudaki değerlendirmeleri için bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 325.

İbn Rüşd'ün eserlerinden, özellikle de *Menahic el -Edille fi Akaid el-Mille* isimli eserinden özetlememiz mümkün olan şey şudur: İbn Rüşd, iradeye ilişkin söz ile tanrısal iradeye iman arasını uzlaştırmayı dener. İradeye ilişkin söz 'İçsel İrade'de somutlaşır; tanrısal iradeye ilişkin söz ise 'doğal yasalar'da somutlaşır.

Diğer örneğe gelince, onu, kendi açımızdan, 'töz ve ilinek' örneği olarak adlandırabiliriz. Yüce Allah, eşyanın tözlerini yarattı, söz gelimi, buğday çekirdeğinin tözünü yarattı. Buğday çekirdeği başağa dönüşecek. Bunun için de, tarlada çifçinin yapacağı, ilinekleri temsil eden işlerin olması zorunludur. İşte bu noktada, Yüce Tanrı'nın rolünü görmekteyiz; bu rol, insanın ortaya koyacağı rol ve çalışmaya mani olmaz. Tanrı'nın yarattığı bitki çekirdeğinin, tek başına başağa dönüşmesi mümkün değildir. Aksine, çekirdeğin yeşermesini gerçekleştirecek şekilde toprağın nadasa bırakılması, sürülmesi ve çekirdeğin ekilmesi gerekir. Ancak bütün bunlar, insan iradesinin devreye sokulmasından sonra, mümkün olacaktır.¹²

İşte, ister iyilik ve kötülük ister kaza ve kader açısından olsun, İbn Rüşd'de, insan sorunuyla ilgili düşünceler bunlardır.

Teoloji Görüşü

İnsan konusundan teoloji konusuna geçtiğimizde, İbn Rüşd'ün, bu konuya, başka bir deyişle, din felsefesi alanında araştırdığı teoloji konusuna büyük ölçüde önem verdiğini görürüz. Kuşkusuz, bütün Ortaçağ filozofları, teoloji konusunda araştırma yapmaya önem vermişlerdir.

İbn Rüşd'ün Tanrı'nın varlığına ilişkin Eş'arilerin ve İbn Sina'nın sunduğu kanıtları şiddetle eleştirdiğini dile getirdikten sonra, onun Tanrı'nın varlığına ilişkin başka kanıtlar sunmada son derece arzulu olduğunu ifade edebiliriz. İbn Rüşd'ün sunduğu kanıtlar, ona göre, kendinden önce yaşayan Sufilerin, Kelamcılarının, Farabi ve İbn Sina gibi filozofların sunduğu kanıtlardan daha önemlidir. İbn Rüşd'ün -eserlerini ve şerhlerini çözümlememiz halinde- Tanrı'nın varlığına ilişkin bizlere üç adet kanıt bıraktığını söyleyebiliriz:

İlki, 'İnayet-i İlahiyye' adı verilen kanıttır. Bir İslâm filozofu olarak İbn Rüşd, inayet-i ilahiyye'yi göstermeye önem vermiş ve buradan hareketle yeri ve göğüyle bu ale-

12 Anılan konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 336 vd.

min Tanrı'sının varlığına ulaşmaya çalışmıştır. İlgili kanıta ilişkin açıklamayı, İbn Rüşd'ün telif ettiği veya şerh ettiği eserlerde bulabiliriz. *Menahic el Edille* isimli eserinde, 'İnayet Kanıtı'nın iki temel üzerine oturduğunu görmekteyiz: İlki, tüm varlıkların insan varlığına uygun olması, diğeri ise varlıkların insan varlığına uygun olmasının, bunu dileyen bir Fail'in iradesi açısından zorunlu bir uyuma dayanması. Buna göre, daha açık konuşmak gerekirse, doğada görülen bu tür bir uyum ve uygunluğun rastlantı sonucu oluşması imkansızdır.

İbn Rüşd'ün, Aristo'nun *Metafizik* isimli eserine yaptığı yorumda, filozofların kullandığı yöntemin, eserlerinden hareketle Tanrı'yı tanıma olduğu görüşünü benimsediğini görmekteyiz. "Yaratıcı söz konusu olduğunda, diyor İbn Rüşd, O'na, gerçek anlamda özünü bilmeye ileten eserlerini bilmekle yapılan ibadetten daha üstün bir şekilde ibadet edilemez".

İbn Rüşd'ün anılan kanıtı, şu tür bir akıl yürütme halinde ortaya konabilir:

1. Alem, bütün parçalarıyla insanın varlığına ve oluşumlara uygun olarak yaratılmış bulunmaktadır.

2. Bütün parçalarıyla tek eyleme uygun ve tek amaca yönelik olan her şey sonradan meydana gelmiştir.

3. O halde, evren zorunlu olarak sonradan meydana gelmiştir, dolayısıyla bir yapıcısı, başka bir deyişle bir yaratıcısı vardır.

İşte bu söylenenler, birinci kanıtı, yani inayet kanıtına dayanmaktadır.

İkinci kanıtı gelince: Bu 'İhtira' kanıtıdır. İbn Rüşd, bu kanıtın iki temele dayandığı görüşündedir: İlki, bu varlıklar yaratılmıştır, ikincisi ise, her yaratılanın bir yaratıcısı vardır. İbn Rüşd, bu kanıtı, yani 'İhtira Kanıtı'na ilişkin görüşü destekleyecek pek çok Kur'an ayeti ortaya koyar.

Böylece birinci kanıtın 'İnayet-i İlahiyye Kanıtı', ikinci kanıtın ise 'İhtira Kanıtı' olduğu açıklanmış oldu.

Üçüncü kanıtı gelince: Bu, hareket kanıtıdır. İbn Rüşd, bu kanıtı ortaya koyarken, "Her hareketin bir hareket ettiricisi vardır, böylece sonuçta hareket etmeyen bir ilk hareket ettiriciye ulaşırız" diyen Yunan filozofu Aristo'dan etkilenmiştir.¹³

13 İbn Rüşd'ün Tanrı'nın varlığına ilişkin önerdiği kanıtlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 216 vd.

Şu halde, filozofumuz İbn Rüşd'ün, Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya büyük önem verdiğini, özellikle de kendisinden önceki filozofların dile getirdiği pek çok kanıt eleştirdiğini göz önüne aldığımızda görmekteyiz. Dolayısıyla da, ilgili filozofların görüşleri İbn Rüşd'ün görüşünden farklı olunca, onların görüşlerini eleştirmek, İbn Rüşd'den beklenen bir şeydir.

Biraz önce, İbn Rüşd'ün, teoloji konusuna büyük önem verdiğine işaret etmiştik. Bizce göre bu, yalnızca Yüce Allah'ın varlığına ilişkin kanıtlarının sunumu açısından böyle değil, aynı zamanda teoloji konusuna giren diğer sorunların incelenmesi açısından da böyledir.

Din-Felsefe İlişkisi

İbn Rüşd'ü meşgul eden sorunlardan biri de din ile felsefenin arasını uzlaştırma sorunudur. Bu sorun, ister doğuda yaşamış olsun isterse batıda bulunmuş olsun, pek çok İslâm filozofunun önem verdiği bir sorundur. Bu noktada, İbn Rüşd'ün, Kindi'den İbn Tufeyl'e kadar kendisinden önce yaşamış ve konuyla ilgili görüş ortaya koymuş İslâm filozoflarından yararlandığına işaret etmek yerinde olur. Din ile felsefe arasını uzlaştırma sorunu Doğu filozoflarınca önemli sayılır. Bu konu, ortaya koydukları kimi görüşler nedeniyle filozofları tekfire yönelen Gazali'nin, çabasını, felsefeyi kötüleme ve töhmet altında bırakma doğrultusunda odaklamasından sonra, Batı/Endülüs filozoflarınca daha çok önemli hale gelmiştir.

İslâm filozofları içinde bu konuyu/din ile felsefe arasını uzlaştırmayı araştırmaya en çok önem veren İbn Rüşd'dür. İbn Rüşd, söz konusu soruna, bazen Endülüs'te hakim olan bilinçli bir Mantık ve Felsefe düşmanlığını bertaraf etmek, bazen de Gazali'den sonra geldiği ve Gazali'nin yazdığı *Tehafüt el-Felasife* isimli eseriyle karşılaştığı için yönelmiştir. Bu noktada, İbn Rüşd, felsefenin saygınlığını savunmayı ve onunla meşgul olmanın olumlu gerekçelerini ortaya koymayı kendine görev bilmiştir.

Biraz önce, İbn Rüşd'ün, İslâm filozofları içinde, ilgili sorunu araştırmaya en çok önem veren filozof olduğuna işaret etmiştik. Bu ifade, bizce, son derece açıktır. Zira, İbn Rüşd'ün pek çok eserinin, ya ayrıntılı ya da genel bir biçimde, bu konunun araştırmasıyla ilgili olduğunu biliyoruz. Bu konuyu araştırmaya önem verdiği eserler arasında *Fasl el-Makal fima beyne el-Hikmeti ve eş-Şeriat min el-İttisal*, *Menahic el-Edille fi Akaid el-Mille*¹⁴ ve *Tehafüt et-Tehafüt* isimli eserlerini görmekteyiz.

14 Anılan iki eser, Süleyman Uludağ tarafından Türkçe'ye aktarılmış ve *Felsefe-Din İlişkileri* adıyla, 1985 yılında Dergah Yayınları arasında çıkmıştır.

İbn Rüşd, ilgili konuyu araştırdığı girişte şu soruyu sorar: Felsefe ve Mantık konusunda araştırma yapmak, din açısından, mubah mıdır, yasak mıdır, yoksa farz veya sünnet olarak emredilmiş bir şey midir?¹⁵

İbn Rüşd, felsefenin, varlıklar konusunda inceleme yapmak ve varlıkları Yaratıcı'yı gösteren yönüyle değerlendirmekten ibaret olduğunu düşünür. Kuşkusuz, böyle bir görüş, İbn Rüşd'e göre, din bizi varlıkları akıl ile değerlendirmeye çağırarak, onları akıl ile bilmemizi ister, şeklinde bir görüşe iletir. Bunun anlamı şudur: Din, felsefeyle ilgilenme konusunda bizi teşvik eder, tavsiyede bulunur. İbn Rüşd, bu görüşünü kanıtlamak için kimi Kur'an ayetlerini anar: 'Göklerin ve yerin hükümranlığı ile Allah'ın yaratmış olduğu herhangi bir şey hakkında hiç fikir yürütmediler mi?'¹⁶, '... Öyleyse bundan ders alın; ey derin kavrayış sahipleri!'¹⁷ Belki de İbn Rüşd, din açısından, felsefe araştırması yapmanın, yapabilen üzerine, dinin hükmü gereği, vacib olduğunu düşünüyordu.

İbn Rüşd, felsefe ile meşgul olmaya yönelik itirazı bertaraf etmeye çalışır: 'Eğer bir itirazcı, 'Akli kıyasa ilişkin böyle bir bakış açısı, başka bir deyişle felsefe, bidat sayılır; çünkü, İslâm'ın ilk döneminde böyle bir uğraş yoktu' diyerek itiraz ederse, ona şöyle cevap verilir: "Aynı durum, Fıkhi kıyas ve türleri için de söz konusudur. Bunlar da ilk dönemden sonra ortaya çıkmıştır, biz buna rağmen, bunları bidat olarak değerlendirmiyoruz."¹⁸

İbn Rüşd –felsefeyi ve filozofları savunma konusunda- bizlere, İslâmî, İslâm dışı, Müslüman ya da Yunan ürünü oluşuna bakmaksızın, gerçeği gerçek olduğu için araştırmamız gerektiği çağrısında bulunur. Bu çağrı, İbn Rüşd açısından, bir içe kapanma değil, dışa açılmadır. Özellikle de, gerek İbn Rüşd'den önce gerekse sonra olsun, Gazali, İbn Kayyim el-Cevziyye (750h./1350m.), İbn Teymiyye (728h./1328m.) ve İbn Salah

15 İbn Rüşd'ün anılan konuya ilişkin görüşü için, söz gelimi, bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 96.

16 Araf, 7/185.

17 Haşr, 59/2. İbn Rüşd'ün ilgili ayetleri yorumlaması konusunda bkz.: İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 97vd.

18 İbn Rüşd'ün bu konudaki görüşlerinin ayrıntısı için bkz., İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 101 vd.

(643h./1245m.) gibi düşünürlerin felsefeye ilişkin saldırılarını değerlendirdiğimizde, bunların, felsefeye saldırırlarken, 'felsefenin bize Yunan'dan geldiği, Yunan'ın ise İslâm olmadığı' savını ileri sürdüklerini ifade edebiliriz. Onlara göre, Mantık ve Felsefe ile meşgul olmaya savaş açmak gerekir.

İbn Rüşd, din ile felsefe arasını uzlaştırmaya ilişkin araştırmasında üç düzeyi birbirinden ayırır: Hitabet ve İkna'yı temel alan düzey, Cedel'i yani Kelamcılarının yöntemini temel alan düzey, Akli Bürhan'ı temel aldığı için diğerlerinden daha üstün kabul edilen, filozofların düzeyi. Bu son aşama –İbn Rüşd'e göre- açık, seçik ve kesin bilginin en üst mertebesidir.¹⁹

İbn Rüşd, din ile felsefeyi uzlaştırmaya yönelik araştırmasında, hikmet (felsefe) in, şariat (din) ın eşi ve süt kardeşi olduğu; dahası bu ikisinin doğal olarak iki dost, öz ve tözleri gereği iki sevgili olduğu sonucuna ulaşır.²⁰

İşte, İslâm felsefesi tarihinde, en büyük rasyonalist filozof İbn Rüşd ve işte onun en üst düzeyde akla inandığına/güvendiğine ilişkin felsefi düşüncesi. Her düşünce akıl ile uzlaşmaz; İbn Rüşd, bu tür bir düşünceye hatalı der ve onu eleştirmeye koyulur. Eleştiri, onun çabası içinde geniş bir yer tutar. Bu nedenle, eleştiri konusunda gösterdiği çabanın, pozitif düşüncelerini ortaya koyarken gösterdiği çabaya eşittir desek, abartmış olmayız.

İbn Rüşd, (595h/1198m) takriben ekim/kanun el evvel'in 10. günü ebedi aleme irtihal etmiştir. Her ne kadar onun ebedi aleme göçtüğünü söylesek de, felsefesi ve ilan ettiği görüşleri yaşamaktadır. Akla ve akli yöntemle sarılan herkes, onun ortaya koyduğu görüşlerinden yararlanacaktır. İbn Rüşd'ün ölümüyle İslâm dünyasında felsefe kesintiyeye uğramış; ölümünün üzerinden geçen 8 asırdan bugüne kadar bir Müslüman filozof görememiş olmakla beraber, geleceğe yönelik, başta filozofumuz İbn Rüşd olmak üzere, İslâm felsefesi mirasını ihyaya çalışma amacını başlatma yönündeki hayallerimiz büyüktür. Hayallerimiz büyüktür diyoruz; çünkü, eğer bunu gerçekleştirebilirsek, çağ-

19 Sözü edilen ayrımlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 110, s. 153 vd.

20 İbn Rüşd'ün anılan konuya ilişkin görüşleri konusunda bkz., İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 164.

daş İslâm dünyasında filozoflar görebileceğiz ve kesintiye uğrayan/devre dışı kalan felsefeyi devreye sokabileceğiz. İbn Rüşd, bize, akla, yalnızca akla dayanan parlak bir bilgi bahçesi bırakmıştır; görevimiz bu bahçeyi korumak ve o bahçeden şu an içinde bulunduğumuz çağdaş yaşamımızda bize fayda sağlayacak meyveler devşirmektir.